

GLAVA IV: Uticaj političke kulture na ponašanje birača⁹⁰

*Subjects obey. Citizens choose.*⁹¹
(Timothy J. Colton)

Dvadeset godina nakon pada Berlinskog zida i kraha socijalističkog uređenja u zemljama centralne, jugoistočne i istočne Evrope, pitanje da li tehnička modernizacija, transformacija ekonomije ka kapitalističkom sistemu i uvođenje liberalno-demokratskog institucionalnog državnog okvira nužno vodi transformaciji društva u pravcu razvijenih demokratija, kakvim se smatraju Sjedinjene Američke Države, Njemačka, Francuska ili Velika Britanija, ne gubi na aktualnosti. Naprotiv, rađanje novih demokratija na istoku Evrope samo je doprinijelo njegovoj aktuelizaciji (Putnam & Goss, 2002). I, ako je prije dvadeset godina ovo pitanje glasilo – da li je institucionalna transformacija države dovoljna da podstakne društvenu transformaciju – dvadesetogodišnje iskustvo različite dinamike razvoja dodalo je potpitanje: koji to faktori ubrzavaju, a koji usporavaju proces društvene transformacije i prihvatanja liberalno-demokratskog institucionalnog okvira? Odnosno – koji su faktori presudno uticali da se različite države transformišu različitom brzinom i, sljedstveno tome, dostignu različite stepene razvoja? Jedan od mogućih odgovora na ovo pitanje upućuje na različit tip političke kulture u okviru koje se konkretan institucionalni aparat razvijao.

Kulturne tvorevine se mogu pokazati i te kako dugovječnim i teško promjenjivim, pa „uvođenje institucija moderne demokratije udara u

---

⁹⁰ Osnovne ideje iz ovog poglavlja, uz saglasnost mentora, iznešene su u članku koji je objavljen u okviru projekta „Crna Gora u XXI stoljeću – u eri kompetitivnosti“, Crnogorske akademije nauka i umjetnosti (Komar, 2010).

⁹¹ „Podanici slušaju. Građani biraju.” (Prevod O.K.) V. *Transitional Citizens: Voters and What Influences Them in the New Russia* (Colton, 2000: vii).

ekonomske i kulturne prepreke“ (Jovanović i Marjanović, 2002: 7). Naime, demokratski politički sistem kojem teže bivše socijalističke zemlje podrazumijeva, kao preduslov, demokratsku političku kulturu koja se može identifikovati kroz niz standarda. Ovi, pak, standardi nose „biljege sredine“ iz koje su potekli⁹², a „čije se iskustvo danas uzima kao univerzalno“ (Jovanović i Marjanović, 2002: 10), iako to zapravo nije. U procesu transformacije i adaptacije novom institucionalnom okviru domaća kultura se ne može jednostavno izbrisati, već se dešava složen proces prožimanja novog i starog čiji je konačan ishod teško predvidjeti. Zato je pitanje u kojoj se mjeri faktor političke kulture javlja kao agens promjene, a u kojoj mjeri „djeluje kao instrument rezistencije na političke promjene“ (Podunavac, 2008: 139), veoma važno i aktuelno.

Gabrijel Almond, jedan od tvoraca koncepta *političke kulture*, definiše problem sa kojim se suočavaju države u procesu transformacije:

Državnici koji su pokušali da kreiraju političku demokratiju često su se koncentrisali na kreiranje formalnog skupa demokratskih političkih institucija i pisane ustave, ili su se, pak, koncentrisali na stimulisanje političke participacije masa formiranjem političkih partija. No, razvoj stabilne i efikasne demokratske vladavine ne zavisi samo od strukture vladavine i politike: on zavisi i od orijentacija koje ljudi imaju prema političkom procesu – od političke kulture. Ukoliko politička kultura nije sposobna da podržava *demokratski sistem, šanse za uspeh ovog sistema su male* (Almond, 2008, navedeno u Podunavac, 2008: 127). (Moj kurziv, O.K.)

Ova je pitanja, naravno, moguće postaviti jedino u okvirima teorije modernizacije i, posebno, političke modernizacije⁹³, po kojima tehnološki razvoj diktira društveni, i polazeći od pretpostavke da su države bivšeg socijalističkog sistema u svojoj transformaciji krenule ka modelu liberal-

---

⁹² „Jer, vrsta političke kulture je i podanička“, kako kaže V. Stanovčić, u knjizi *Političke teorije* (Stanovčić, 2008: 196).

⁹³ M. Podunavac prenosi definiciju političke modernizacije Roberta Vorda i Rustoa, kroz sljedeća obilježja: (1) visok stepen integracije unutar vladavinske strukture; (2) visok stepen diferencijacije i funkcionalnosti političkog sistema; (3) dominacija racionalne i sekularne procedure u procesu političkog odlučivanja; (4) raširenost i efektivnost administrativnog i političkog odlučivanja; (5) raširenost interesa naroda za uključivanje u politički sistem; (6) raširenost efektivnog osećanja identifikacije naroda sa istorijom, teritorijom, nacijom i državom; (7) alokacija političkih uloga utemeljena utvrđenim političkim ciljevima, a ne askriptivnim normama; (8) sudska funkcija i tehnike regulisanja od strane administracije regulisane su pravnim normama. V. *Politička kultura i politički odnosi* (Podunavac, 2008: 142).

no-demokratske države. S obzirom na deklarativnu opredijeljenost ovih država, ove pretpostavke možemo načelno uzeti kao tačne.

Mi ćemo u ovome dijelu prvo pokušati teorijski da odredimo tip političke kulture u Crnoj Gori, pri čemu ćemo se voditi relevantnom literaturom, ranijim istraživanjima u ovoj oblasti i, naposljetku, empirijskim testiranjem dostupnih podataka. Na osnovu tako izvedenog određenja, pokušaćemo da utvrdimo koji faktori dominiraju u političkoj kulturi Crne Gore i kako oni utiču na njen demokratski potencijal, odnosno da li djeluju kao podsticaj ili smetnja razvoju liberalno-demokratskog političkog sistema, proklamovanog Ustavom, što se sve prelama kroz političku participaciju i ponašanje birača.

S obzirom na to da ćemo se prilikom utvrđivanja tipa političke kulture u Crnoj Gori voditi tipologijom Gabrijela Almonda (...), usvojicemo i osnovni konceptualni okvir koji Almond u svojim radovima preporučuje. Tako, umjesto koncepta *države*, koji u epistemološkom smislu ima dominantno normativni karakter, Almond koristi koncept *političkog sistema* pod kojim podrazumijeva „sistem interakcija koji postoji u svim nezavisnim društvima i čija se funkcija izražava u integraciji i adaptaciji pomoću upotrebe, manje ili više, ispoljenih sredstava prinude“ (Podunavac, 2008: 115). Svi politički sistemi, prema Almondu, imaju sistem ulaznih (input) i izlaznih (output) funkcija. Ulazne su one funkcije kojima društvo, u vidu različitih zahtjeva, djeluje na sistem vlasti, a izlazne one putem kojih vlast, u vidu povratnih odluka, djeluje na društvo. Tako su politička socijalizacija, regrutacija, interesna agregacija, interesna artikulacija, politička komunikacija i sl., ulazne funkcije političkog sistema, dok u izlazne funkcije spada djelovanje vlasti na društvo, i to u vidu funkcionisanja tri grane vlasti. Veoma je važno jasno razlikovati ove funkcije političkog sistema budući da je riječ o ključnim kategorijama za razumijevanje Almondove tipologije političkih kultura.

Politički sistem, po Almondu, sadrži dva osnovna elementa – političku strukturu i političku kulturu. Pod političkom strukturom podrazumijeva se institucionalni okvir političkog sistema koji se oživljava kroz niz uloga koje društveni akteri u njemu obavljaju. Politička kultura je, pak, segment koji uslovljava konačan izgled političke strukture. Oba elementa veoma je važno imati na umu prilikom kompariranja političkih sistema jer se zanemarivanjem jednog od njih može dobiti potpuno iskrivljena slika, što nije rijedak slučaj. Između ova dva elementa političkog sistema postoji određena kongruencija i tek na osnovu te pretpostavke možemo tvrditi ono što

je rečeno u uvodu – da demokratska politička kultura⁹⁴ podržava demokratsku političku strukturu. Odnosno, posljedica tog slaganja jeste ono što danas zovemo demokratski politički sistem. U slučaju neslaganja ova dva elementa, dobićemo neki od iskrivljenih oblika demokratskog političkog sistema, kakav je, na primjer, izborna demokratija⁹⁵.

U prethodnim djelovima ovoga rada više puta smo prizivali koncept političke kulture kao svojevrsni *deus ex machina* kada su konstelacije formalnih institucija bile nedovoljne da daju plauzabilan odgovor. "If one can't explain a political phenomenon is some Nry, say, France, the answer can always be because 'the French are like that'"⁹⁶, kako duhovito primjećuje Zahariadis (Zahariadis, 1997: 15). Stoga, vrijeme je da ozbiljno razmotrimo koliko ovaj koncept zaista može da pruži u rasvjetljavanju osnovnih motivacionih faktora ponašanja birača u Crnoj Gori.

Za potrebe ovoga rada usvojicemo Almondovu (1956) definiciju političke kulture, koju prenosi Radule Knežević (2007, 51):

Političku kulturu Almond razumije kao 'mrežu orijentacija pripadnika društva prema ključnim političkim objektima. Ove orijentacije sažimaju u sebi elemente spoznajnih, afektivnih i vrijednosnih orijentacija'. Politička je kultura mreža individualnih orijentacija i stavova pripadnika društva prema političkom procesu. Ove individualne orijentacije uključuju nekoliko komponenata: (a) kognitivne orijentacije, znanje sadašnje i drugo o ključnim političkim objektima; (b) afektivne orijentacije, osjećanje privrženosti datom političkom sistemu; (c) vrijednosne orijentacije – sadrže i mnjenje o poli-

⁹⁴ Almondov izraz bio bi participativna politička kultura.

⁹⁵ Pod izbornom demokratijom podrazumijevamo politički sistem sa uređenim institucionalnim liberalno-demokratskim okvirom, ali u kome institucije faktički ne funkcionišu. Primjer je, recimo, situacija kada postoje svi normativni uslovi da izbori budu fer, ali oni to u realnosti ipak nisu zbog koncentracije moći, koruptivnih radnji i sl. Interpretirajući O'Donnella, M. Kasapović na sljedeći način određuje izbornu demokratiju: „U tom smislu izborna demokracija ili 'tranzicijska poliarhija' nije istovjetna liberalnoj demokraciji koja podrazumijeva još tri bitna uvjeta: 1. Isključenje 'rezervnih područja' moći vojske ili drugih društvenih i političkih veto-aktera koji nisu izravno ili neizravno odgovorni biračkom tijelu, 2. osim vertikalne odgovornosti onih koji vladaju (političke elite) onima koji vladaju (građana) ona obuhvaća i horizontalnu odgovornost među dužnosnicima u sve tri ustavne grane vlasti, osobito ustavno ograničenje i kontrolu izvršne vlasti, 3. potiče široki politički i građanski pluralizam i ne ograničuje izražavanje interesa kulturnih, etničkih, vjerskih i ostalih manjinskih skupina.“ V. Izborni leksikon (Kasapović, 2003: 133).

⁹⁶ „Ukoliko neko ne može da objasni određeni politički fenomen u nekoj državi, npr. Francuskoj, uvijek može pribjeći odgovoru: 'Takvi su Francuzi.'“ (prevod O.K.)

tičkim objektima, koji obično uključuju primjenu univerzalnih standarda u vrednovanju političkih događaja i objekata (str. 51).

Ovu definiciju Knežević dodatno pojašnjava, ističući da se, kada je u pitanju politička kultura, ne radi o faktičkim nego o poželjnim oblicima „političkog djelovanja, o poželjnom obliku političkog sistema i političkih institucija i načina vladanja društvom“ (str. 53). Politička kultura nam, dakle, predstavlja sliku onoga što ljudi vjeruju i misle o političkim činjenicama, a ne ono što se zaista događa. R. Jovanović (2002) političku kulturu definiše kao „skup vrijednosti, stavova, nazora, predstava koje uslovljavaju individualan stav-orijentaciju aktera prema političkom sistemu, pojedinim ulogama u njemu i njihovim nosiocima“ (str. 6), a S. Mihailović (1998) pod političkom kulturom podrazumijeva „specifičan oblik društvene svesti i političke prakse koji uključuje saznanja o političkoj stvarnosti, osećanja vezana za politiku, političke vrednosti ili njima adekvatno političko ponašanje“ (str. 118). Vidimo da između ovih definicija ne postoje suštinske protivrječnosti – u sva tri slučaja u pitanju su individualne kognitivne, afektivne i vrijednosne orijentacije građana prema različitim elementima političkog sistema.

Ti različiti tipovi orijentacije mogu se pratiti na tri analitička nivoa. To su: nivo političkog sistema kao cjeline, nivo političkog procesa i kreiranja politike, te nivo rezultata i ishoda politike (Almond et al., 2009: 69). Na prvom nivou, koji Almond naziva *nivo sistema*, razmatramo orijentacije građana ka nacionalnom identitetu, društvenom poretku i pitanju legitimacije sistema kao cjeline. Na drugom nivou, nivou procesa, nalazi se povjerenje u različite „druge“ u politici, dok treći nivo obuhvata odnos prema tipu vladanja, tj. vrlo konkretna očekivanja od sistema vlasti, kao i očekivanja kada je responzivnost vlasti u pitanju (Knežević, 2007: 52).

U odnosu na ova tri oblika orijentacije građana prema različitim nivoima političkog sistema, Almond (2000) razlikuje tri osnovna tipa političke kulture: parohijalnu, podaničku i participativnu. On dalje navodi osnovne kriterijime za određivanje o kojem je tipu političke kulture riječ:

- (1) Kakva saznanja, osjećanja i mišljenja pojedinac, član datog političkog sistema, ima o njemu kao cjelini (o naciji, široj i užoj skupini, istoriji, zajedničkim obilježjima i sl.)?
- (2) Kakva saznanja, osjećanja i mišljenja pojedinac ima o nosiocima ulaznih funkcija političkog sistema?

- (3) Kakva saznanja, osjećanja i mišljenja pojedinac ima o nosiocima izlaznih funkcija političkog sistema?
- (4) Kakva saznanja, osjećanja i mišljenja pojedinac ima o sebi i drugima kao članovima sistema, njihovom međusobnom odnosu, obavezama i ulogama u odnosu na sistem kao cjelinu?

Tabela 10: *Tipovi političke kulture*

	<i>Sistem kao opšti objekt</i>	<i>Objekti ulaza</i>	<i>Objekti izlaza</i>	<i>Pojedinac kao objekt</i>
Parohijalni	0	0	0	0
Podanički	1	0	1	0
Participacijski	1	1	1	1

Izvor: (Almond & Verba, 2000: 22)

Parohijalna političku kulturu, po ovoj tipologiji, karakteriše pojedinac koji prema političkom sistemu ima donekle ambivalentan odnos poštovanja, zasnovan više na afektivnim stavovima nego na informacijskim sadržajima (Knežević, 2007). Kada je u pitanju treći nivo koncepta političke kulture, koji se odnosi na očekivanja od vlasti i responzivnost vlasti, a koji je za nas veoma značajan, članovi političke zajednice koju karakteriše parohijalni tip kulture nemaju očekivanja od sistema, ni od vlasti. Oni sistem vlasti nikada ne dovode u pitanje, prihvatajući ga onakvim kakav jeste. Parohijalna politička kultura, u svom čistom obliku, javlja se u nerazvijenim tradicionalnim sistemima u kojima je specijalizacija društvenih uloga na najnižem nivou, ili pak uopšte ne postoji.

Podaničku političku kulturu karakteriše „pasivan, promatrački i fatalistički“ (Knežević, 2007, 80) odnos prema političkom sistemu. Vlast je *data* i, kao takva, ona se ne ispituje; pojedinac nema razvijenu svijest o sopstvenoj ulozi u tvorbi vlasti te, dakle, on nije sudionik političkog procesa. Međutim, to ne znači da od vlasti ništa ne očekuje. Naprotiv – pojedinac očekuje da se vlast stara o njemu, da rješava njegove probleme, da mu obezbijedi neophodne uslove za rad i život. Dakle, pojedinac ima razvijen odnos prema političkom sistemu kao cjelini i prema njegovim izlaznim funkcijama, ali ne prepoznaje sebe kao subjekta političkog procesa i, u skladu s tim, nema razvijen odnos prema ulaznim funkcijama sistema.

Participativna politička kultura je ona u kojoj pojedinac sebe doživljava kao aktivnog učesnika u tvorbi vlasti. Samim tim, vlast nije *data*, nego je promjenjiva i zavisi od pojedinca i njegovih preferencija. Tako se pojedinac

i ponaša u odnosu na vlast: učestvuje u njoj, ima izrazita očekivanja, a od njihovog ispunjenja zavisi sama vlast.

Almond naglašava da su ovi *čisti* tipovi političke kulture rijetki, te da je mnogo više primjera modela koji zauzimaju granična polja između njih. On tako razlikuje: parohijalno-podaničku, parohijalno-participativnu i podaničko-participativnu političku kulturu.

Parohijalno-podanička politička kultura najčešće odlikuje društva u onom trenutku njihovog historijskog razvoja kada prave historijski prelaz od parohijalne ka centralizovanoj vlasti, odnosno zajednice u kojima jedan dio stanovništva počinje da se ponaša u skladu sa podaničkom političkom kulturom.

Parohijalno-participativna politička kultura srijeće se uglavnom u parohijalnim društvima gdje su uvedene institucije koje podrazumijevaju participaciju građanstva. U takvim zajednicama javlja se sukob između zahtjeva parohijalnih političkih struktura i zahtjeva za participativnim građanstvom, pri čemu društvo balansira između autoritarnosti i demokratije (Almond & Verba, 2000: 29).

Podaničko-participativna politička kultura

Podaničko-participativna politička kultura je ona u kojoj je značajan dio stanovništva usvojio specijalizovane „input“ orijentacije (politička struktura i procesi) i jednu aktivističku samoorijentaciju, dok je ostali dio populacije ostao orijentisan prema autoritarnoj vladavini i iskazuje pasivne oblike samoodržanja. Za ovaj tip se društva kaže da se nalaze u izmjenjivanju autoritarne i demokratske vladavine. Tipološki gledano to je ona tačka gdje se danas nalaze društva u transformaciji u istočnoj Evropi, pa i crnogorsko društvo. Kako su se participativne orijentacije proširile samo na dio populacije, participirajuće orijentisani sloj populacije ne može postati kompetentan i samopouzdan dio građanstva. Oni prihvataju norme participativne kulture, ali njihov osjećaj kompetentnosti nije utemeljen na iskustvu i na pouzdanom osjećanju legitimacije. Strukturalne nestabilnosti koje prate podaničko-participativnu kulturu, česta neefikasnost demokratske infrastrukture i sistema vladavine stvaraju alijenirane tendencije među demokratski orijentisanom dijelu populacije. Tako nastaje subjektivna pat pozicija koja može proizvesti sindrom s komponentama idealističkih aspiracija na jednoj, ali i alijenacije od političkog sistema, s druge strane. Primjer su toga autoritarni režimi koji s mješovitom „podaničko-participativnom kulturom“ imaju tendenciju da poprime karakteristike populizma iskazujući pri tom demokratsku struktu-

ru u jednom potpuno izokrenutom obliku, u omotaču jednostranačke vladavine (Knežević, 2007: 82).

Smatramo da upravo ovaj tip političke kulture dominira u Crnoj Gori, a u tekstu koji slijedi to ćemo i empirijski dokazivati.

4.1 Tip političke kulture u Crnoj Gori

Ovaj nalaz ćemo, prije svega, potkrijepiti pregledom dosadašnjih istraživanja političke kulture u Crnoj Gori. Jedno od prvih obavili su P. Jovanović i M. Marjanović (2002). U radu je korišćen instrument za mjerenje koji je univerzalno upotrebljiv u različitim državama i kulturama (u većini), no autori su smatrali da prilikom interpretacije dobijenih rezultata treba posebno voditi računa o određenim činjenicama. Zato su u uvodnom dijelu knjige izložili deset kontekstualnih napomena o specifičnosti političkog sistema u Crnoj Gori, koje, prema našem mišljenju, veoma dobro opisuju političku kulturu u Crnoj Gori:

- (1) Identitet. Crna Gora već više od dva i po vijeka ima jasan i nepromjenjiv geografski, kulturni i istorijski identitet.
- (2) Autonomija političke zajednice. Tokom pomenutog perioda (s kraćim prekidima) crnogorski identitet bio je izražen kroz posebnu autonomnu političku zajednicu.
- (3) Suživot etničkih zajednica. Do 1878. godine, kada se desilo prvo veće teritorijalno proširenje, Crna Gora je bila izrazito tradicionalna, jednokulturna i jednovjerna. Ulaskom drugih naroda i vjera u njene teritorijalne granice ne ostvaruje se koncept *melting pot-a* i asimilacije – naprotiv, razvija se model suživota etničkih zajednica. U tom smislu, Crna Gora pokazuje mnogo viši stepen etničke tolerancije u odnosu na države u svom okruženju.
- (4) Zakon malih brojeva. Veličina zemlje i broj stanovnika značajno utiču na političke odnose, što rezultira stanjem koje se može opisati kao nedostatak pravog javnog mnjenja. „Jer, niti je javno mnjenje dovoljno anonimno, a tada i nije javno, niti postoje one velike grupe i 'mase' čije gibanje tvori političku dinamiku drugdje“ (str. 16).
- (5) Potreba za pripadnošću. Veličina političkog sistema uzrokuje stalnu potrebu za pripadnošću širim savezima.

- (6) Sekularna država. U proces ubrzane modernizacije i razvoja Crna Gora je ušla iz posebnog oblika plemenske organizacije pod političkim vođstvom, ali ne i pod vlašću crkve.
- (7) Odnos prema vlasti. Budući da se vlast doživljava kao autohtona, domaća, „naša“, „(o)dsustvo etničke i kulturne distance, mala ili savladiva statusna i ekonomska distanca – u poređenju sa drugim i drugačijim istorijskim aranžmanima – učiniće da je komunikacija između običnog člana zajednice i vlasti odnosno nosioca vlasti jednostavna, neformalna i često vrlo racionalna“.
- (8) Klijentelizam. Očekivanja od vlasti svode se na razmjenu usluga po „osobitom klijentelističkom modelu“.
- (9) Egalitarnost društva. Crnogorsko društvo je pretežno egalitarno – svi članovi zajednice su jednaki. („Upravljačke uloge, mjesto u aparatu vlasti, glavni osnov sticanja ekonomskih prednosti.“)
- (10) Aktuelni rascjepi. Tranziciona dešavanja od 1990. godine državu suočavaju sa tri rascjepa: socijalno-ekonomskim, etničkim i rascjepom po pitanju odnosa Srbije i Crne Gore (Jovanović i Marjanović, 2002: 15-18).

Crna Gora bi se mogla opisati i kao dobar primjer tzv. statusnog društva – nasuprot tzv. kontraktnim, ili ugovornim društvima⁹⁷. U tom elementu *statusnosti* dijelom i jeste ključ problema. Naime, u statusnim društvima porodične veze pojavljuju se kao osnovne determinante ne samo sfere *privatnog*, već i *javnog* života. Dominacija privatne nad javnom sferom – u pogledu prioriteta, ali i u pogledu obrazaca funkcionisanja – snažno utiče na oblik političke kulture (koju bismo najsažetije mogli definisati i kao *odnos do javnog*) na nekom prostoru, samim tim što utiče na orijentacije građana prema javnoj vlasti.

Pišući o problemima razvoja civilnog društva u Hrvatskoj, G. Bežovan (2005) poziva se na Banfieldovu (1958) *teoriju amoralnog familizma*. Po Bežovanovom mišljenju, *amoralni familizam* jedna je od osnovnih prepre-

⁹⁷ O tome piše M. Podunavac (2008) u knjizi *Politička kultura i politički odnosi*: „Jedan od prvih pokušaja identifikacije ova dva tipa društva nalazimo u radu H. Maine/a, koji izlaže tezu da proces političkih promena i modernizacije uključuje promene od statusnih ka ugovornim društvima. Osnovno je obeležje statusnih društava da su individualna prava i dužnosti zasnovani na bazi porodičnih i plemenskih odnosa i da osnovni ton takvim društvima daje svest individue o specijalnim i osobenim vezama koje svako ima sa svakim. S druge strane, kontraktna društva zasnovana su na teritorijalnim odnosima, a odnosi među individuuama su sekularne i ugovorne prirode i zasnovani su na univerzalnim standardima i normama (str. 145).“

ka za razvoj civilnog društva u Hrvatskoj. Smatramo da bi ova zanimljiva teza svoju primjenjivost mogla naći i na prostorima van Hrvatske, na primjer u Crnoj Gori – možda čak naročito u Crnoj Gori – pa ćemo u daljem tekstu posvetiti pažnju njenoj elaboraciji.

Teorija *amoralnog familizma* nastala je kao proizvod istraživanja, sprovedenog u periodu 1954–1955. godine, među stanovnicima jednog malog naselja na jugu Italije, koji autor naziva Montegrano⁹⁸. Banfielda je fascinirao vrlo neobičan, odbojan odnos koji stanovnici Montegrana imaju prema svemu što je zajedničko i javno. Ono što je autora najviše začudilo jeste potpuni nedostatak volje da se učini bilo kakvo dobro za cjelokupnu populaciju. Stanovnici Montegrana bili su zainteresovani isključivo za svoje privatne poslove i napredak sopstvene uže porodice; ništa zajedničko i javno nije ih interesovalo, osim kao prilika da obezbijede određenu ličnu (ili porodičnu) korist. Svojevrsni cinizam predstavljala je opšteprihvaćena pretpostavka *da bi svi uradili isto*, koja je Banfieldovim sagovornicima služila kao opravdanje za pasivan odnos prema kolektivnim problemima. Štaviše, svako interesovanje za javno percipirano je kao *sumnjivo*, što veoma dobro ilustruje odlomak iz jednog od intervjua koji je Banfield vodio sa stanovnicima Montegrana:

If I decided that I wanted to do something for Montegrano, I would enter my name on the list at election time, and everyone would ask, 'Why does he want to be mayor?' If ever anyone wants to do anything, the question always is: what is he after?⁹⁹ (Banfield, 1958: 98).

U ovom društvu javnim poslovima bave se samo oni koji su za to plaćeni, dok se svaki vid interesovanja privatnog lica za neki javni posao doživljava kao neprirodan, pa i nepriličan, a bilo kakva revnost i strast prema nečemu zajedničkom – kao prevara (Banfield, 1958: 87). Čak i kontrola javnih poslova smatra se isključivom nadležnošću nosilaca javnih funkcija, što je jedan od razloga zbog čega se građansko društvo ne može konstituisati. A nosioci javnih funkcija, piše dalje Banfield, ne identifikuju se ni na koji način sa ustanovom u kojoj rade, te se zapravo neće pretjerano ni brinuti, ni truditi.

⁹⁸ Naselje pod tim imenom ne postoji; dajući fiktivno ime naselju, autor studije pokušao je da osigura anonimnost svojih sagovornika iz gradića u kome je istraživanje vršeno.

⁹⁹ „Ukoliko bih odlučio da želim da uradim nešto za Montegrano, kandidovao bih se na izborima, a onda bi svi pitali: 'Zašto on želi da bude gradonačelnik?' Kada bilo ko želi da učini bilo šta, pitanje je uvijek isto: 'Šta on zapravo hoće da dobije?'” (prevod O.K.) (Ovo neodoljivo podsjeća na tipično crnogorsko pitanje: „Šta on ima od toga?” – prim. O.K.)

Jedna rečenica koju prenosi poznati časopis *The Economist* u tekstu o savremenim problemima u javnom sektoru u Italiji, sa akcentom na obrazovanju, vrlo slikovito sažima zaključak do koga je Banfield došao u svom istraživanju: “Banfield argued that Italian family bonds are so tight that they prevent people from coming together to create outcomes that benefit a larger number”¹⁰⁰ (Anon., 2011). Ovaj se fenomen, naglašava Banfield, u Montegranu pojavljuje u svom gotovo idealnotipskom obliku, no njegovi simptomi mogu se uočiti u mnogim društvima, uključujući i zapadne demokratije (Banfield, 1958: 11).

Po našem mišljenju, Banfieldova studija može biti relevantna za Crnu Goru iz nekoliko razloga. Prvo, ona opisuje društvo u kojem su porodične veze izuzetno snažne, što je situacija kojom ćemo se posebno baviti u dijelu rada u kojem ispitujuemo uticaj tih veza na glasanje. Drugo, studija predočava kako isuviše snažne porodične veze mogu proizvesti svojevrsan ciničan odnos prema javnom, opštem i zajedničkom, što jeste pojava koja se može primijetiti i u Crnoj Gori. Na kraju, Banfield zaključuje da suviše snažne porodične veze, tj. obrazac ponašanja u kome su one u potpunosti pretpostavljene širim zajednicama u političkom životu, imaju uticaj na glasanje. Imajući u vidu da je jedan od najvažnijih elemenata odnosa prema javnom participacija građanstva, te da se ona pojavljuje u formi konvencionalne participacije, kada je riječ o glasanju, ili pak nekonvencionalne, kada su u pitanju drugi oblici učešća u politici (potpisivanje peticija, učešće u štrajkovima, legalnim demonstracijama i sl.), smatramo da se navedeni Banfieldov zaključak može primijeniti i u Crnoj Gori.

Iako definisanje tipa političke kulture u Crnoj Gori nije osnovni predmet našega rada, napominjemo da niz indikatora koji su nam dostupni iz prethodno navedenog, ali i iz drugih istraživanja, potkrepljuje teorijsko određenje da je riječ o mješovitom tipu političke kulture, koji kombinuje *podaničke i participativne* elemente.

Kada je u pitanju odnos pojedinca prema sistemu u cjelini, na raspolaganju nam je veoma indikativan nalaz iz *Istraživanja evropskih vrijednosti*¹⁰¹ (EVS –*European Values Survey*), koje je sprovedeno 2008. godine, a

---

¹⁰⁰ „Banfield je zaključio da su porodične veze u Italiji toliko snažne da sprečavaju ljude da se povezuju po drugim osnovama i rade na zajedničkom dobru.” (prevod O.K.)

¹⁰¹ European Values Survey (istraživanje vrijednosti Evrope), kros-nacionalno longitudinalno istraživanje osnovnih vrijednosti stanovništva različitih evropskih država, inicirano je 1970. godine od strane tada neformalne grupe akademika koji su smatrali da treba pratiti razvoj i promjene u vrijednostima i stavovima stanovnika Evrope. Kasnije će

obuhvatilo je gotovo sve države koje se nalaze na teritoriji Evrope, uključujući i Crnu Goru. Naime, jedno od pitanja koje je postavljeno u ovom istraživanju bilo je: „Koliko ste ponosni što ste građanin Crne Gore?“¹⁰² Jedno pitanje svakako nije dovoljan osnov za cjelovitu analizu političke kulture na nivou sistema. Ipak, taj nedostatak u određenoj mjeri nadomještava činjenica da smo u mogućnosti da uporedimo podatke za 28 država te da ovo pitanje na veoma efikasan način sublimira afektivne i orijentacije u stavovima građana prema sopstvenoj državi. Ono je dovoljno ako fokus istraživanja ne stavimo samo na političku kulturu, već nastojimo da utvrdimo određene trendove koji su indikativni kada je riječ o uticaju političke kulture na opredjeljivanje birača.

U tom cilju, dostupne podatke organizovali smo u tri cjeline. Prvu cjelinu čini tzv. referentna grupa zemalja, tj. zemlje koje su stare članice Evropske unije, za koje se smatra da imaju relativno visok nivo participativne političke kulture. Drugu cjelinu čini tzv. grupa novih članica EU. Riječ je o državama

---

ova grupa prerasti u fondaciju pod nazivom European Values Study Group, koja sprovodi i koordinira istraživanje o kojem je ovdje riječ.

Prvo istraživanje sprovedeno je 1981. godine, uoči prvih izbora za Evropski parlament, a obuhvatilo je 10 evropskih država. Prvobitni ciljevi istraživanja bili su da se utvrdi: da li Evropljani dijele zajedničke vrijednosti; da li se ove vrijednosti mijenjaju i u kom pravcu; da li hrišćanske vrijednosti dominiraju i u kojoj mjeri, te koje su implikacije evropskog ujedinjenja. Otada su sprovedena još dva istraživanja koja su koristila jedinstvenu metodologiju, s tim što je proširivan broj država učesnica (1990. godine, istraživanjem su obuhvaćene 32 države, 2000. godine, 36 država). Od samog početka, istraživanju su se priključile i neevropske države, kao što su SAD i Kanada, gdje su građani ispitivani po identičnoj metodologiji.

Takav postupak omogućio je izgradnju vrijedne baze uporednih i uporedivih podataka, što je otvorilo vrata stvaranju bogate naučne literature koja prati dinamiku transformacije savremene kulture i vrijednosti na teritoriji Evrope i svijeta. Ovom prilikom pomenućemo samo poznatu teoriju Ronalda Ingleharta (1977) o postmaterijalističkoj promjeni vrijednosti u savremenom društvu; teorija se bavi promjenom vrijednosnog sistema poslijeratnih generacija u razvijenim zapadnim državama, a bazirana je upravo na podacima dobijenim putem ovog istraživanja.

Četvrto istraživanje, započeto 2008. godine, uključice do sada najveći broj država sa teritorije Evrope, kao i neke neevropske države. Po prvi put, poziv da se priključi ovom vrijednom naučnom poduhvatu dobila je i Crna Gora. Pored nje, istraživanje će obuhvatiti: Albaniju, Jermeniju, Austriju, Azerbejdžan, Bjelorusiju, Belgiju, Bugarsku, Hrvatsku, Kipar, Češku, Dansku, Estoniju, Finsku, Francusku, Gruziju, Njemačku, Veliku Britaniju, Grčku, Mađarsku, Island, Irsku, Italiju, Letoniju, Litvaniju, Luksemburg, Makedoniju, Maltu, Moldaviju, Holandiju, Norvešku, Poljsku, Portugal, Rumuniju, Rusiju, Srbiju, Slovačku, Sloveniju, Španiju, Švedsku, Švajcarsku, Tursku i Ukrajinu.

¹⁰² Pitanje je, naravno, bilo prilagođeno svakoj zemlji u kojoj je vršeno istraživanje.

koje su prošle transformaciju političkog sistema, socijalističko uređenje zamijenile kapitalističkim i u kojima je, s obzirom na njihov prijem u Evropsku uniju, institucionalni dio transformacije priveden kraju (barem deklarativno). Treću grupu čine države sa teritorije bivše Jugoslavije (osim Slovenije, koja je priključena drugoj grupi), koje čekaju svoj prijem u EU i koje se, samim tim, smatraju državama u kojima je transformacija još uvijek u toku. Dakle, kao kriterijum za podjelu na grupe uzeli smo *strukturni* segment političkog sistema. Polazeći sa stanovišta da je odnos prema političkom sistemu kao cjelini jedan od gradivnih elemenata političke kulture (Almond, 2000), možemo pogledati u kojoj mjeri između ove tri grupe država postoji razlika, odnosno – da li je promjena društvene strukture dovela do promjene političke kulture u dimenziji odnosa prema sistemu kao cjelini.

Rezultati prikazani u Tabeli 11 govore da, u slučaju država starih članica Evropske unije, prosječan procenat građana koji su veoma ponosni što su građani svoje zemlje iznosi 48.5%, dok je u slučaju država novih članica ovaj procenat niži – 38.8%. Na istom je nivou i prosječni procenat u državama bivše Jugoslavije – 40.1%. U Crnoj Gori taj je procenat još niži – svega je 34% onih koji su veoma ponosni što njihovi građani.

Na osnovu podataka iz Tabele 11 možemo izvesti nekoliko preliminarnih zaključaka:

- (1) Transformacija političke kulture u dimenziji odnosa prema sistemu kao cjelini dešava se znatno sporije nego transformacija strukturnog segmenta političkog sistema – o tomu govori sličan prosjek novih članica EU i država koje su proistekle iz, njima srodnog, postsocijalističkog strukturno-kulturnog miljea.
- (2) Najniže vrijednosti (procenat) imaju države koje karakteriše visoka političko-etnička podijeljenost, bez obzira na strukturno uređenje. Izuzetak je Njemačka, kod koje se niska vrijednost može objasniti istorijskim razlozima, kao i Holandija, gdje objašnjenje treba tražiti u kulturološkoj sferi.
- (3) Crna Gora ima izrazito nisku vrijednost identifikacije sa političkim sistemom, operacionalizovane kroz „ponos na pripadnost državi“ (34%). Razloge treba tražiti prvenstveno u izraženoj etničkoj podijeljenosti i visokoj polarizaciji društva.
- (4) Ukoliko ovaj indikator uzmemo kao relevantan za onu dimenziju političke kulture koju čini odnos prema sistemu kao cjelini, možemo zaključiti da Crna Gora ima relativnu nisku vrijednost, a samim tim i nisku ocjenu u ovoj dimenziji političke kulture.

Tabela 11: *Odnos prema političkom sistemu kao cjelini*

%	Koliko ste ponosni što ste građanin svoje države?				Total
	veoma ponosan	Ponosan	nisam ponosan	nisam uopšte ponosan	
<i>Stare članice EU</i>					
Austrija	47.7	41.6	6.9	3.9	100.0
Belgija	29.4	58.2	10.1	2.2	100.0
Danska	49.2	41.6	8.4	0.8	100.0
Francuska	37.0	53.8	7.1	2.0	100.0
Njemačka	20.4	55.4	17.9	6.3	100.0
Grčka	66.9	27.7	4.2	1.1	100.0
Irska	77.4	21.3	0.9	0.4	100.0
Italija	45.9	41.5	9.9	2.7	100.0
Luksemburg	51.6	40.1	5.5	2.8	100.0
Holandija	28.3	57.8	11.3	2.6	100.0
Portugal	65.2	29.7	3.8	1.3	100.0
Španija	57.2	35.4	4.5	2.9	100.0
Velika Britanija	54.1	37.0	7.0	1.9	100.0
Prosjek	48.5	41.6	7.5	2.4	100.0
<i>Nove članice EU</i>					
Bugarska	34.3	46.2	16.2	3.3	100.0
Češka	32.8	51.2	14.2	1.7	100.0
Estonija	37.7	43.8	13.6	4.9	100.0
Mađarska	36.1	49.1	12.4	2.4	100.0
Letonija	32.3	46.2	17.4	4.0	100.0
Litvanija	22.6	49.7	20.6	7.1	100.0
Poljska	50.3	45.4	3.8	0.5	100.0
Rumunija	38.4	47.9	11.1	2.6	100.0
Slovačka	40.7	50.4	7.7	1.3	100.1
Slovenija	62.8	30.7	5.5	1.0	100.0
Prosjek	38.8	46.1	12.3	2.9	100.0
<i>Bivša Jugoslavija</i>					
Bosna i Hercegovina	29.1	31.5	28.2	11.2	100.0
Hrvatska	41.8	48.3	8.5	1.4	100.0
Crna Gora	34.0	48.6	11.9	5.5	100.0
Srbija	42.5	42.9	11.5	3.1	100.0
Makedonija	53.3	35.2	6.0	5.5	100.0
Prosjek	40.1	41.3	13.2	5.3	100.0
Ukupno	42.5	43.0	11.0	3.5	100.0

Izvor: (EVS, 2008)

Sljedeća dimenzija koja nas interesuje jeste odnos građana prema nosiocima *input funkcija* političkog sistema koje utiču na artikulaciju i agregaciju političkih interesa.

Iz EVS-a možemo dobiti podatke o orijentacijama građana prema tri *input* subjekta: medijima, političkim partijama i sindikatima. Države ćemo grupisati po istom kriterijumu (kao u prethodnom primjeru) i pogledati da li se komparativnom metodom može doći do određenih zaključaka kada je u pitanju Crna Gora.

Tabela 12: *Odnos prema nosiocima input funkcija u političkom sistemu*

%	Veoma veliko i veliko povjerenje u:		
	štampu	sindikate	političke partije
<i>Stare članice EU</i>			
Austrija	35.3	29.4	14.8
Belgija	41.5	48.4	20.4
Danska	38.7	57.4	43.6
Francuska	38.4	41.9	16.4
Njemačka	30.4	37.4	12.1
Grčka	22.1	22.6	16.9
Irska	41.6	54.7	32.0
Italija	28.5	30.1	13.5
Luksemburg	48.9	57.8	39.7
Holandija	39.7	49.9	31.8
Portugal	58.3	43.6	23.1
Španija	37.1	36.7	17.4
Velika Britanija	15.7	29.6	13.5
Prosjek	36.6	41.5	22.7
<i>Nove članice EU</i>			
Bugarska	25.7	10.6	8.8
Češka	33.6	29.6	16.2
Estonija	34.4	42.8	12.1
Mađarska	22.8	24.6	9.6
Letonija	47.2	49.7	14.3
Litvanija	54.2	53.1	9.1
Poljska	36.3	31.1	11.7
Rumunija	43.5	35.9	17.8
Slovačka	35.8	41.9	25.5
Slovenija	62.0	52.6	23.0
Prosjek	39.6	37.2	14.8

<i>Bivša Jugoslavija</i>			
Bosna i Hercegovina	28.0	31.5	12.2
Hrvatska	14.9	17.1	7.2
Crna Gora	20.6	23.3	16.0
Srbija	11.1	12.4	6.2
Makedonija	47.8	34.7	34.3
Prosjek	24.5	23.8	15.2
Ukupno	33.6	34.2	17.6

Na osnovu podataka prikazanih u Tabeli 12 možemo zaključiti sljedeće:

- (1) U zemljama starim članicama EU građani najviše povjerenja imaju u radničke sindikate, pa onda u štampu.
- (2) Političke partije uživaju najmanje povjerenje građana, bez obzira na grupu koju posmatramo.
- (3) U državama bivše Jugoslavije koje nisu sastavni dio EU najniže je povjerenje u sva tri *input* subjekta (u odnosu na druge dvije grupe država).
- (4) U Crnoj Gori povjerenje u sva tri posmatrana subjekta znatno je ispod evropskog prosjeka.
- (5) U Crnoj Gori je nivo povjerenja u *input* subjekte političkog sistema viši nego u Srbiji i Hrvatskoj, a niži nego u BiH i Makedoniji.

Za određenje političke kulture jednako je važan odnos pojedinca prema nosiocima *output* funkcija političkog sistema. Podaci EVS-a omogućavaju nam uvid u distribuciju povjerenja u sljedeće institucije koje predstavljaju državu: vojsku, policiju, skupštinu, pravosudni sistem i vladu i državnu upravu.

Tabela 13: *Povjerenje u output subjekte političkog sistema*

%	Veoma veliko i veliko povjerenje u:				
	vojsku	policiju	skupštinu	pravosudni sistem	vladu i državnu upravu
<i>Stare članice EU</i>					
Austrija	42.5	68.1	29.9	63.6	18.3
Belgija	51.5	71.4	42.4	51.1	31.5
Danska	71.5	90.8	69.9	87.1	55.0
Francuska	72.9	75.4	51.7	55.5	34.7

Njemačka	55.8	70.4	34.8	52.5	27.1
Grčka	72.3	55.0	32.2	50.7	23.1
Irska	73.4	72.2	49.0	50.4	37.6
Italija	73.7	75.7	33.6	36.0	27.5
Luksemburg	55.9	74.5	68.3	69.2	67.7
Holandija	52.1	68.9	46.9	53.8	47.5
Portugal	77.2	77.9	39.8	47.6	29.4
Španija	57.3	68.6	48.7	42.7	34.8
Velika Britanija	89.9	69.5	23.3	41.3	19.3
Prosjek	65.1	72.2	43.9	54.0	34.9
<i>Nove članice EU</i>					
Bugarska	43.0	32.7	11.3	17.6	13.4
Češka	33.3	42.6	17.0	34.9	21.2
Estonija	60.1	68.9	28.7	54.7	36.3
Mađarska	40.5	51.5	20.7	38.3	16.8
Letonija	60.2	53.6	20.1	43.7	21.1
Litvanija	71.2	45.6	14.3	25.3	24.7
Poljska	62.1	56.8	19.1	43.0	21.9
Rumunija	76.2	54.8	24.0	41.5	24.7
Slovačka	69.5	53.7	50.8	34.9	52.6
Slovenija	68.3	67.2	46.5	47.3	41.2
Prosjek	58.4	52.7	25.3	38.1	27.4
<i>Bivša Jugoslavija</i>					
Bosna i Hercegovina	43.7	54.3	26.0	38.9	20.8
Hrvatska	46.8	36.6	11.7	19.5	13.8
Crna Gora	37.0	44.3	36.2	43.9	38.8
Srbija	41.1	34.5	12.3	24.5	14.5
Makedonija	73.6	58.8	48.8	37.7	51.8
Prosjek	48.4	45.7	27.0	32.9	27.9
Ukupno	57.3	56.9	32.0	41.7	30.1

Šta možemo da zaključimo?

- (1) Postoji razlika u povjerenju u institucije vlasti između grupe država koje smo uzeli kao referentne za participativnu političku kulturu i ostale dvije grupe – to povjerenje je na mnogo višem nivou kod građana prve grupe država.
- (2) Između druge i treće grupe država – država novih članica EU i država bivših članica SFRJ – razlika je nešto manja, s tim što građani treće grupe imaju niže povjerenje u institucije u odnosu na građane ostalih grupa.

- (3) Građani treće grupe najmanje povjerenja imaju u skupštinu i vladu, a najviše u vojsku i policiju.
- (4) U Crnoj Gori je povjerenje u vojsku ispod prosjeka grupe kojoj pripada, povjerenje u policiju je na nivou prosjeka, dok je povjerenje u skupštinu i pravosudni sistem i vladu iznad tog prosjeka.

Dakle, kada je u pitanju ocjena političke kulture, Crna Gora bi dobila srednje vrijednosti – niže u odnosu na zemlje EU, a više, u najvećem broju dimenzija, u odnosu na većinu država regiona.

Naposlijetku, ispitaćemo treći, najvažniji segment političke kulture – pitanje odnosa pojedinca prema sopstvenim obavezama i sopstvenoj ulozi u odnosu na politički sistem. Za to ćemo koristiti tri indikatora: odnos prema vlasti, samoodređenje u odnosu na kolektiv i percepcija odgovornosti. U narednih nekoliko tabela prikazani su rezultati do kojih smo u našem istraživanju došli.

Tabela 14: *Odnos prema vlasti*¹⁰³

Tvrdnja	U potpunosti se slažem	Uglavnom se slažem	Uglavnom se ne slažem	Uopšte se ne slažem	Ukupno
Vlast treba stalno kritikovati kako bi bila bolja.	38.8	36.4	19	5.9	100.0
Vlast se mora poštovati ma kakva ona bila.	16.8	33.4	24.4	25.4	100.0
Nikada se ne smije dozvoliti ljudima na vlasti da misle kako su oni uvijek u pravu.	37.2	38.7	16.3	7.8	100.0
Ko je na vlasti, taj je uvijek u pravu.	7.7	18.8	32.7	40.8	100.0

U Tabeli 14 data je distribucija odgovora na niz pitanja o odnosu prema vlasti. Možemo govoriti o dva karakterna profila ispitanika: oni koji vlast smatraju neprikosnovenom i oni koji imaju instrumentalan doživljaj vlasti – podanici i participanti. *Participanata* (uslovno rečeno) ima između 50 i 75%, a *neparticipanata* između 25 i 50%. Iako ovaj podatak, naizgled,

¹⁰³ Tvrđnje na osnovu kojih su kreirane skale za mjerenje odnosa prema vlasti, kolektivizam i odgovornost, preuzete su iz istraživanja koje je objavljeno u okviru studije *Svjetozi vrijednosti* (Đukanović i Bešić, 2000).

djeluje povoljno, mi bismo ponudili nešto drugačiju interpretaciju. Naime, oko trećine ispitanika nedvosmisleno je potvrdilo da smatraju da se vlast ne dovodi u pitanje, bez obzira na to na koji način djeluje. To znači da se, po Almondovoj tipologiji, gotovo jedna trećina ispitanika može smatrati potpunim *podanicima*. S druge strane, to ne znači da su preostali ispitanici *participanti*, već samo da, na nivou stavova, dozvoljavaju mogućnost scenarija u kome vlast treba kritikovati. Važno je istaći da prag tolerancije na takav scenario nije obuhvaćen ovim pitanjem.

Prije nego što donesemo konačne zaključke, pogledaćemo i distribuciju odgovora na pitanja u okviru još dvije skale: (1) kolektivizam vs. individualizam, i (2) preuzimanje odgovornosti vs. fatalizam. Objasnićemo zašto su ove dvije skale važne za određivanje tipa političke kulture.

Kako ističe M. Vasović (1998), *efekat resocijalizacije* u periodu tranzicije odnosi se mnogo više na specifična politička opredjeljenja ideološke prirode nego na opštije elemente političke svijesti, koji su kulturno uslovljeni vrijednostima i identifikacijama (str. 107). Drugim riječima, moguće je da elementi koji su bili imanentni dominantnoj političkoj svijesti u socijalizmu opstanu i nastave da egzistiraju i u periodu tranzicije. Tezu da ljudi imaju ideološki konzistentne stavove opovrgava, još 1964. godine, Philip Converse. U članku "The Nature of Belief Systems in Mass Publics" (1964), koji se smatra jednim od najznačajnijih, ali i najkontroverznijih radova u oblasti uvjerenja masa, Converse uvodi novi koncept – *sistem uvjerenja*¹⁰⁴, kojim zamjenjuje koncept *ideologije*: "We define a belief system as a configuration of ideas and attitudes in which the elements are bound together by some form of constrain or functional interdependence"¹⁰⁵ (p. 207). Prateći neke od zaključaka autora mičigenskog modela glasanja, Converse je sproveo istraživanje sa ciljem da odgovori na pitanje kakav odnos postoji između uvjerenja birača i ideologije (ideološke skale). Pretpostavka je bila da birači imaju koliko-toliko konzistentne stavove na osnovu kojih se opredjeljuju, a koji se nalaze unutar određenog raspona ideološke ljestvice. Nalazi su, međutim, bili bitno drugačiji – ispitanici su pokazali veliku nedosljednost u pogledu ideoloških opredjeljenja i imali potpuno nekonzistentne stavove. Na osnovu dobijenih rezultata, Converse je izdvojio pet kategorija birača:

¹⁰⁴ Converse koristi termin belief system. U nedostatku ustaljenog prevoda ovoga termina, koristićemo izraz sistem uvjerenja.

¹⁰⁵ „Definisaćemo sistem uvjerenja kao konfiguraciju ideja i stavova čiji su elementi međusobno povezani i ograničeni nekom vrstom funkcionalne međuzavisnosti.” (Prevod O.K.)

- (1) birači koji su politički informisani i koji svojim stavovima prate konzistentno i smisleno ideološku skalu;
- (2) birači koji su blizu političke informisanosti, ali više intuitivno prate ideološku skalu;
- (3) birači koji se povode za grupnim interesom, tj. koji svoje stavove definišu u odnosu na stavove partije ili kandidata koga smatraju zaštitnikom interesa grupe kojoj pripadaju;
- (4) birači koji vlast podržavaju, odnosno napadaju po inerciji, bez mnogo razumijevanja političkih procesa; i
- (5) birači koji „nemaju nikakav ideološki sadržaj“, tj. imaju politički potpuno nekonzistentne stavove.

Kasniji kritičari dovode u pitanje pretpostavku da građani uopšte imaju ideološki konsonantna uvjerenja, ističući da su političke partije i kandidati ti koji bi trebalo da imaju jasno definisane i dosljedne stavove u odnosu na koje će se građani orijentisati. Conversovi nalazi za nas ipak ostaju važni jer dokazuju da je moguće da isti pojedinac baštini ne samo nedovoljno konzistentne, već i teorijski protivrječne vrijednosti i stavove. Na primjer, moguće je da se neko zalaže za slobodno tržište, a da istovremeno smatra da vlada treba da vodi protekcionističku politiku kada su u pitanju domaći proizvodi, ili pak zagovara niske poreze i visoka socijalna davanja. Imajući u vidu Conversove nalaze, nastojali smo da definišemo socio-političke strukturne profile naših birača u odnosu na tri dimenzije koje su značajno određivale političku kulturu u prethodnom sistemu. To su:

- (1) odnos prema vlasti;
- (2) odnos prema kolektivitetu; i
- (3) filozofska orijentacija pojedinca u odnosu na odgovornost za sopstvenu sudbinu.

Za analizu odgovora ispitanika koristili smo faktorsku analizu sa rotacijom u odnosu na tvrdnje iz Tabele 14. Rezultate možemo vidjeti u Tabeli 15: prvi faktor, koji smo nazvali *podanicima*, iscrpljuje 21.35% varijanse; drugi faktor, *kritičari* – 19.16% varijanse; treći faktor, *individualisti* – 18.8%. To znači da model kumulativno iscrpljuje 59.32% uzorka.

Tabela 15: *Tri faktora orijentacije prema političkom sistemu*

Da li se slažete sa sljedećim tvrdnjama:	Komponente		
	Podanici	Kritičari	Individualisti
Vlast treba stalno kritikovati kako bi bila bolja.	-.093	.774	.170
Vlast se mora poštovati ma kakva ona bila.	.661	-.256	.273
Nikada se ne smije dozvoliti ljudima na vlasti da misle kako su oni uvijek u pravu.	-.085	.772	.095
Ko je na vlasti taj je uvijek u pravu.	.761	-.243	.083
Mnogi pojedinci su srećni i zadovoljni, iako izbjegavaju da učestvuju u kolektivnom životu.	.050	-.067	.748
Čovjek ne može da bude srećan ako ne pripada kolektivu.	.572	.520	-.158
Treba se ponašati onako kako to čini većina.	.742	.149	-.058
Za sve što se čovjeku dešava u životu on je sam odgovoran.	-.017	.086	.748
Čovjek treba stalno da se trudi da vlastitim zalaganjem mijenja i prilagođava okolinu sebi.	.100	.319	.652

Tabela 16: *Komunaliteti*

	Inicijalno	Ekstrakcija
Vlast treba stalno kritikovati kako bi bila bolja.	1.000	.636
Vlast se mora poštovati ma kakva ona bila.	1.000	.577
Nikada se ne smije dozvoliti ljudima na vlasti da misle kako su oni uvijek u pravu.	1.000	.611
Ko je na vlasti taj je uvijek u pravu.	1.000	.644
Mnogi pojedinci su srećni i zadovoljni, iako izbjegavaju da učestvuju u kolektivnom životu.	1.000	.567
Čovjek ne može da bude srećan ako ne pripada kolektivu.	1.000	.623
Treba se ponašati onako kako to čini većina.	1.000	.576
Za sve što se čovjeku dešava u životu on je sam odgovoran.	1.000	.567
Čovjek treba stalno da se trudi da vlastitim zalaganjem mijenja i prilagođava okolinu sebi.	1.000	.537

Metod ekstrakcije, matrica osnovnih komponenti

Na prvom faktoru su *podanici*. Oni imaju izrazita opterećenja vrijednosti na sva tri nivoa: odnose se sa strahopoštovanjem prema svim organima vlasti; smatraju da se ne treba izdvajati iz kolektiva i prilagođavaju se volji većine; fatalistički gledaju na svoj život, a samim tim i na položaj subjekta političkog sistema. Riječ je o ispitanicima koji visoko vrednuju prilagođavanje postojećem stanju. Sve navedeno odgovara tipu političke kulture koji, kako smo već naveli, karakteriše „pasivan, promatrački i fatalistički“ (Knežević, 2007: 80) odnos prema vlasti.

Možda bi bilo za očekivati da se faktor 2 i 3 spoje, tj. da se na istom faktoru nađu oni koji baštine vrijednosti individualizma i sebe vide kao aktivnog učesnika u donošenju odluka koje određuju njihov život, i oni koji zagovaraju kritiku vlasti. Međutim, naše istraživanje to nije pokazalo. Jedan profil čine oni koji zagovaraju kritiku vlasti, dok drugi profil čine oni koji baštine individualističke i egoističke vrijednosti. Teorijski gledano, kritika vlasti i individualistička ideologija imanentne su zapadno-liberalnoj političkoj kulturi. Ali, kao što vidimo iz modela, u slučaju Crne Gore one su za sada razdvojene.

Ovi podaci empirijski potkrepljuju teorijsko određenje političke kulture u Crnoj Gori kao mješovite, podaničko-participativne.

Na kraju ovoga dijela, ponudićemo još jedan način određenja političke kulture u Crnoj Gori, oslanjajući se na značajnije radove iz ove oblasti. Naime, jasno je da bez podrške u vidu demokratske političke kulture demokratske institucije nemaju mnogo šansi za uspjeh, ili se, čak, izvrcu u svoju suprotnost. Međutim, definicija političke kulture je višedimenzionalna pa zato nije lako generalizovati zaključke, kako ističu Klingemann, Fuchs i Zielonka u knjizi *Demokratija i politička kultura u istočnoj Evropi* (2006: 3). Na osnovu niza indikatora koji su uključeni u *Istraživanje vrijednosti svijeta* i *Istraživanje vrijednosti Evrope*¹⁰⁶, autori razvijaju indeks demokratske kulture.

Ovaj indeks sastoji se od nekoliko indikatora kojima se mjeri podrška demokratskom upravljanju i niza indikatora kojima se mjeri podrška autokratskom upravljanju, a koji su pretočeni u jednostavnu formulu: (democracy – autocracy = ((a+b) – (c+d))). Kao indikatori su poslužile sljedeće tvrdnje (Klingemann, Fuchs, & Zielonka, 2006: 18):

a) Opisaću različite tipove političkih sistema i molim da za svaki odgovorite šta o njemu mislite kao o načinu upravljanja našom državom. Za svaki možete odgovoriti je li veoma dobar, dobar, loš, veoma loš: *Imati demokratski politički sistem.*

¹⁰⁶ World Value Survey i European Value Survey.

b) Pročitacu neke tvrdnje ljudi o demokratskom političkom sistemu. Odgovorite da li se slažete potpuno, slažete se, ne slažete se, ili se uopšte ne slažete: *Demokratija može imati problema, ali je bolja od bilo kojeg drugog oblika upravljanja.*

c) Opisaću različite tipove političkih sistema i molim da za svaki odgovorite šta o njemu mislite kao o načinu upravljanja našom državom. Za svaki možete odgovoriti je li veoma dobar, dobar, loš, veoma loš: *Imati moćnog vođu koji ne mora da se bavi parlamentom i izborima.*

d) Opisaću različite tipove političkih sistema i molim da za svaki odgovorite šta o njemu mislite kao o načinu upravljanja našom državom. Za svaki možete odgovoriti je li veoma dobar, dobar, loš, veoma loš: *Imati vojnu vlast u državi.*¹⁰⁷

Vrijednosti skale obuhvataju raspon od +6 do -6, pri čemu vrijednosti 6 i 5 imaju snažne demokrate, od 4 do 1, slabe demokrate, 0 neodlučni, a od -1 do -6 autokrate. Posmatrane države podijeljene su na referentne, zemlje centralne Evrope i ostale zemlje Evrope, a dobijeni rezultati predstavljeni su u Tabeli 17.

Tabela 17: *Indeks demokratske političke kulture*

	Snažne demokrate (%)	Slabe demokrate (%)	Neodlučni (%)	Autokrate (%)	N
<i>Referentne države</i>					
USA	44	49	4	3	1,360 (88)
Norveška	60	36	2	2	1,097 (97)
Zapadna Njemačka	56	41	2	1	969 (95)
<i>Centralna Evropa</i>					
Istočna Njemačka	32	64	3	1	939 (93)
Poljska	30	64	8	8	823 (75)
Češka	33	62	3	2	1,017 (89)
Slovačka	34	60	3	3	959 (88)
Mađarska	42	51	3	4	540 (83)
Rumunija	28	58	6	8	917 (74)
Bugarska	11	68	9	12	644 (60)

¹⁰⁷ Stavke preuzete iz originalnog upitnika za Istraživanje vrijednosti Evrope – 2008, prevod O.K.

<i>Evropa</i>					
Estonika	27	63	6	4	855 (84)
Letonija	10	76	8	6	970 (81)
Litvanija	7	75	11	7	658 (68)
Bjelorusija	10	67	11	12	1,364 (65)
Ukrajina	7	67	13	13	1,351 (48)
Rusia	4	54	16	26	1,210 (59)

Izvor: (EVS Survey, Figure in parenthesis: percentage of total sample, 1999, navedeno u Klingemann, Fuchs, & Zielonka, 2006: 5)

Ako identičan postupak primijenimo na podacima za Crnu Goru koji su nam dostupni iz *Istraživanja vrijednosti Evrope*, dobićemo rezultate koji predstavljaju empirijsku potvrdu naših prethodnih navoda:

Tabela 18: *Demokratska politička kultura u Crnoj Gori*

	Snažne demokrate (%)	Slabe demokrate (%)	Neodlučni (%)	Autokrate (%)	N
Crna Gora	8.7	67.2	13.5	10.7	1,516

Na osnovu podataka iz Tabele 18, možemo vidjeti da je procenat stanovništva u Crnoj Gori koji preferira autokratski način upravljanja na nivou zemalja kao što su Bjelorusija, Ukrajina, Rumunija i Bugarska. Takođe uočavamo da Crna Gora, poslije Rusije, ima najveći procenat politički ambivalentnog stanovništva (13.5% ispitanika), a da je prema procentu snažnih i slabih demokrata najbliža Bugarskoj.

Kakva politička kultura, dakle, karakteriše savremenu Crnu Goru? Dostupna empirijska građa potkrepljuje tezu o mješovitom tipu podaničko-participativne političke kulture. Kada su u pitanju nivo sistema i nivo procesa, u Crnoj Gori su vrijednosti¹⁰⁸ znatno niže nego u razvijenijim zemljama zapadne Evrope, no one ne odstupaju značajnije od vrijednosti koje su izmjerene u zemljama novim članicama EU. Taj podatak govori u prilog tezi o sporij transformaciji političke kulture u odnosu na transformaciju političkog sistema.

Crnogorski politički sistem karakteriše nesaglasje dviju njegovih osnovnih komponenti – političke strukture i političke kulture. Početkom devedesetih godina prošlog vijeka započeo je proces transformacije poli-

¹⁰⁸ Termin vrijednosti ovdje koristimo u statističkom smislu.

tičke strukture i prelazak iz socijalističkog u liberalno-demokratsko uređenje. Ova se transformacija u dužem periodu odvijala usporeno, otežana brojnim činiocima, prvenstveno ratnim okruženjem i, kasnije, pitanjem konstituisanja nezavisne države. Iako su procesi konstituisanja države i liberalno-demokratskog političkog poretka išli naporedo, ovaj drugi je dugo žrtvovan u korist prvog. Podijeljenost crnogorskog društva u pogledu samostalnosti države reflektovala se na ostala društvena pitanja – posebno na odnos građana prema vlasti, koja je dugo abolirana od odgovornosti kada je u pitanju izgradnja elemenata demokratskog uređenja.

Razrješenje državnog pitanja učinilo je da se dominantni politički diskurs pomjeri ka problemu izgradnje državnih institucija, no, to se dogodilo punih 15 godina od početka procesa transformacije. U tom *izgubljenom periodu* mnogi odnosi moći unutar političke zajednice uspostavljeni su suprotno željenim principima participativne političke kulture koja odgovara liberalno-demokratskom strukturnom uređenju. Tako uspostavljeni odnosi moći doprinijeli su učvršćivanju podaničkih elemenata političke kulture, koji sada, kada je pitanje konstituisanja države riješeno, sve češće dolaze u sukob sa željenim oblikom političke strukture.

Kada je riječ o političkoj strukturi, važno je istaći da je Crna Gora u procesu kandidovanja za članstvo u Evropskoj uniji te da je podnošenju kandidature prethodila evaluacija političko-pravnog poretka. On se danas može okarakterisati kao liberalno-demokratski, odnosno, nominalno postoje svi strukturni elementi koji državu čine liberalno-demokratskom. To se posebno odnosi na izgradnju institucija po uzoru na zapadno-evropske modele razvijenih demokratija. U posljednjem periodu, strukturnu transformaciju političkog uređenja karakteriše i uvođenje niza novih institucija čija je uloga učvršćivanje liberalno-demokratskog poretka i osnaživanje principa vladavine prava. Takve su, npr.: Zaštitnik ljudskih prava i sloboda, Uprava za sprečavanje pranja novca i finansiranja terorizma, Uprava za antikorupcijsku inicijativu, Komisija za utvrđivanje konflikta interesa. Možemo, dakle, zaključiti da je politička struktura u Crnoj Gori transformisana u dominantno liberalno-demokratsku.

S druge strane, uspostavljenju liberalno-demokratsku političku strukturu ne prati odgovarajući tip političke kulture – participativni. Kako je u ovom radu već ustanovljeno, politička kultura u Crnoj Gori najbliže se može opisati kao podaničko-participativna. To znači da je stanovništvo podijeljeno na one koji odgovaraju podaničkom i one koji odgovaraju participativnom modelu, pri čemu se ovi drugi, budući u manjini, osjećaju

osujećenima i nedovoljno sposobnima da ubrzaju promjene u dominantnoj političkoj kulturi. Ova podijeljenost društva dovodi do tenzija unutar samog sistema, ali proizvodi i određenu dinamiku.

Iako politička kultura u Crnoj Gori sadrži niz vrijednosti koje pogoduju izgradnji liberalno-demokratskog političkog sistema, kakve su, na primjer, suživot etničkih zajednica i tolerancija prema različitostima, dominantna kultura ne odgovara ovom tipu političkog sistema. Navešćemo elemente političke kulture u Crnoj Gori koje smo okarakterisali kao podaničke:

- (1) *Slabo razvijena svijest o ulaznim funkcijama sistema.* Podsjećamo, ulazne funkcije sistema su one koje se tiču odnosa prema vlasti, a ispoljavaju se u vidu političke socijalizacije, regrutacije, interesne artikulacije, interesne agregacije ili političke komunikacije. U društvima u kojima su ove funkcije slabe javlja se neodgovornost i neresponzivnost vlasti, što obesmišljava participativnu političku strukturu, oličenu u liberalno-demokratskom političkom sistemu.
- (2) *Slabo razvijena svijest o ulozi pojedinca u funkcionisanju sistema.* Ovaj elemenat političke kulture ogleda se prevashodno u izbjegavanju obaveza koje bi građanin trebalo da ispunjava, kao što su: evaluacija rada organa vlasti, pozivanje na odgovornost, zahtjev za zaštitu prava, interesno organizovanje i sl. Pojedinaac ne osjeća da je bitan segment sistema te da od njegovog ponašanja sistem zavisi. Na taj način, pojedinac se oslobađa individualne odgovornosti, koja je nužan elemenat liberalno-demokratskog političkog sistema.
- (3) *Očekivanja od države da ima paternalistički odnos i obezbijedi uslove neophodne za život pojedinca.* Ova se očekivanja pritom ne odnose na zahtjev da država obezbijedi jednake uslove za sve, ili pak uslove za uspješno funkcionisanje ekonomskog sistema, koji bi onda stimulisao zapošljavanje i razvoj, od čega bi korist opet imali svi. Ona se, zapravo, svode na zahtjeve da se država pobrine za ostvarenje pojedinačnih interesa članova društva. Stoga se takva očekivanja često transformišu u specifičan klijentelistički odnos, veoma zastupljen u društvima u tranziciji.

Za razvoj participativne političke kulture posebno su važni sljedeći segmenti:

- (1) *Politička socijalizacija.* Da bi se podstakao razvoj vrijednosti participativne političke kulture, neophodno je posvetiti pažnju političkoj socijalizaciji u svim segmentima, posebno u osnovnom,

srednjem i visokom obrazovanju. U Crnoj Gori, politička socijalizacija na svim nivoima, od one koju vrši porodica do one koja se odvija u vršnjačkim grupama i formalnim ustanovama obrazovanja, ima tendenciju njegovanja autoritarnih crta ličnosti¹⁰⁹. Kako je autoritarnost karakteristika podaničke, ne participativne političke kulture, ovaj bi proces trebalo „okrenuti“ i akcentirati staviti na političko učenje – ne samo na usvajanje znanja, već i na način na koji se to znanje usvaja. Stoga je jasno da posebnu pažnju treba posvetiti osposobljavanju nastavnog kadra na svim nivoima obrazovnog sistema, kako bi se obezbijedilo prenošenje vrijednosti participativne političke kulture na učenike.

- (2) *Pospješivanje mehanizama interesne artikulacije*. Jedan od segmenata u kojima se podanička politička kultura značajno razlikuje od participativne jeste njena slaba input strana. To znači da vlast ne radi na osnovu inputa koje dobija od građana. Dijelom je to zbog toga što građani sami nisu ili ne žele biti svjesni svoje moći, ali i obaveze, da djeluju na vlast. Stoga je važno podržati svako lokalno i interesno organizovanje, te približavanje građana i vlasti na opštim, a ne partikularnim osnovama. Nosioci ovoga procesa trebalo bi da budu udruženja građana, nevladine organizacije, mediji i političke partije.
- (3) *Politička komunikacija*. Javnu komunikaciju u Crnoj Gori karakteriše veoma nizak stepen kulture dijaloga, za šta su, pored političkih aktera, u velikoj mjeri zaslužni mediji. Participativna politička kultura podrazumijeva informisanog građanina, koji, čak i u uslovima kada nema dovoljno vremena da se o određenim temama informiše, zna na koji način može dobiti informacije. U Crnoj Gori su, međutim, informacije uglavnom emotivno obojene, snažno intonirane za ili protiv vlasti i vrlo rijetko pokreću istinsku razmjenu argumenata¹¹⁰. Mnogo češće one obiluju ličnim

---

¹⁰⁹ Objašnjavajući proces formiranja crta autoritarne ličnosti, M. Vasović ističe da ono nastaje „kao posledica veoma oštrog i rigidnog postupanja roditelja prema detetu: traženje bezuslovne discipline, naglašavanje dužnosti i obaveza, uz nedovoljno ispoljavanje ljubavi, isticanje važnosti statusa i prisiljavanje da se uzdrže od svake spontane manifestacije osećanja.“ V. U predvorju politike (Vasović, 2007: 194).

¹¹⁰ Shodno Katzovoj funkcionalnoj teoriji (1960), u osmišljavanju aktivnosti usmjerenih na promjenu stavova (npr., propaganda) treba imati u vidu značenja koje stavovi imaju za pojedinca, a naročito se mora računati na: (a) potrebu čovjeka da bude prihvaćen – transakcija pojedinačnog u opšte = stvaranje identifikacije i ukazivanje da je problem

vrijedanjima, koja podgrijavaju emocije, ali smanjuju prostor za bolje razumijevanje teme o kojoj je riječ. Takav medijski prostor nepodsticajno djeluje na uključivanje informisanijih građana u javne debate, pa se najčešće svodi na nekoliko istih ličnosti koje polemišu o različitim temama.

- (4) *Kontrola kvaliteta u svim sferama javne vlasti.* Kontrolom kvaliteta posredno se jačaju kontraktivne, a slabe statusne društvene veze. Naime, ukoliko se pojedinac ne može sakriti iza društvenih veza ili odnosa moći, tj. mora da odgovara za kvalitet svog rada, klijentelističko-patronske odnose se faktički onemogućava.
- (5) *Transparentnost odlučivanja.* Ovo je još jedan mehanizam za slabljenje klijentelističkih veza u društvu. Ako postoje mehanizmi koji donošenje odluka čine transparentnim i provjerljivim, klijentelističke veze gube svoju funkciju, a kvalitet se prirodno nameće kao prioritet.

Međutim, transformacija političke kulture uvijek je dug proces, koji ne može biti okončan u kratkom roku. Kako smo već rekli, u Crnoj Gori on je ne samo usporen, već i gotovo „zamrznut“ u toku petnaetogodišnjeg perioda izgradnje nezavisne države. Izvjesno je da će i u budućnosti ovaj proces dodatno otežavati sljedeće prepreke:

- (1) *Zakon malih brojeva.* Mali broj stanovnika, koncentrisan na maloj teritoriji, pogoduje dominaciji neformalnih veza, koje karakter jednog društva čine *statusnim*.

Osnovno je obeležje statusnih društava da su individualna prava i dužnosti zasnovani na bazi porodičnih i plemenskih odnosa i da osnovni ton takvim

---

zajednički (da problemi, strahovi, nade i mržnje ne „pripadaju“ samo pojedincu), čime se doprinosi homogenizaciji i zrijevanju svijesti o tome da se zajedničkom akcijom može postići cilj; (b) potrebu pojedinca da se brani od saznanja i prihvatanja nekih istina o sebi i drugima koje bi mogle povrijediti njegovu ličnost – omogućavanje pojedincu da projicira svoje strahove i nezadovoljstva ukazivanjem na krivca („žrtvenog jarca“) postojećeg stanja; (c) potrebu pojedinca da stiče zadovoljstvo izražavanjem stavova koji su u skladu s njegovim vrijednostima i predstavom koju ima o sebi (npr. pjevanje himne, nošenje zastave, stranačkih simbola i sl.); i (d) potrebu pojedinca da razumije, dosegne smisao te da ima odgovarajuću strukturu ukupnosti okoline – stvaranje određene slike svijeta koja omogućuje pojedincu da se u njemu snalazi i nađe smisao; ta slika treba da bude jednostavna i uravnotežena, kako bi u njoj, i uz pomoć nje, pojedinac mogao dobiti jasne i jednoznačne uporišne vrijednosne koordinate za razumijevanje kompleksnosti situacije. Više o Katzovoj funkcionalnoj teoriji v. u *Osnovi političke psihologije* (Šiber, 1998), ili u *The Functional Approach to the Study of Attitudes* (Katz, 1960).

društvima daje svest individue o specijalnim i osobenim vezama koje svako ima sa svakim. S druge strane, *kontraktna* društva zasnovana su na teritorijalnim odnosima, a odnosi među individuama su sekularne i ugovorne prirode i zasnovani su na univerzalnim standardima i normama (Podunavac, 2008: 145).

Mali broj stanovnika predstavlja, dakle, veliku smetnju transformaciji društva od statusnog ka kontraktnom.

(2) *Klijentelističko-patronske odnosi u društvu.*

Among the most frequently cited factors contributing to widespread corruption in the new states are: the weak legitimacy of the formal political system compared to the persuasive ties of family or ethnicity, the relative importance of government as a source of employment and social mobility, the existence of wealthy elites denied access to direct, formal influence on policy and in the lack of strong commitments to the rule of general laws by either elite or populace¹¹¹ (Scott, 1969: 1142).

(3) *Neodgovornost nosilaca javnih funkcija i netransparentnost donošenja odluka.* Iako formalni mehanizmi za obezbjeđivanje odgovornosti javnih službenika postoje, oni se rijetko upotrebljavaju. Tako se stvara privid nedodirljivosti javne službe i dodatno podstiče isključenost građana iz političkog procesa. Da bi se ovo stanje promijenilo, neophodno je pospješivati i činiti efikasnijim sistem kontrole rada i transparentnosti državnog aparata na svim nivoima.

---

¹¹¹ „Među najčešće pominjanim faktorima koji doprinose razvoju korupcije u novostvorenim državama su: slaba legitimacijska osnova formalnog političkog sistema u odnosu na ubjedljive familijarne ili etničke veze, relativna važnost vlade kao izvora zapošljavanja ili društvene mobilnosti, postojanje bogatih elita kojima je odbijen direktan pristup ili formalni uticaj na politiku i nedostatak snažne predanosti vladavini prava od strane elite ili populacije.“ (prevod O.K.)